

Muz., 2019(60): 78-91
Rocznik, eISSN 2391-4815

data przyjęcia – 04.2019
data recenzji – 04.2019
data akceptacji – 05.2019
DOI: 10.5604/01.3001.0013.2421

WYDZIAŁ MUZEÓW I POMNIKÓW MARTYROLOGII POLSKIEJ W LATACH 1945–1954 ORAZ KONTYNUACJA JEGO ZADAŃ DO CZASÓW WSPÓŁCZESNYCH¹

DEPARTMENT OF MUSEUMS AND MONUMENTS
OF POLISH MARTYROLOGY IN 1945–1954
AND TO-DATE CONTINUATION OF ITS TASKS

Piotr Kułak

Muzeum Karykatury im. Eryka Lipińskiego w Warszawie

Abstract: The operations of the Department of Museums and Monuments of Polish Martyrology were launched in April 1945 as an organizational unit within the Head Authorities of Museums and Monument Preservation active within the structure of the Ministry of Culture and Art. The Department's supreme goal was to document and visually commemorate sites connected with the martyrdom of Poles under the German occupation in 1939–1945 by founding museums and raising monuments on execution sites throughout the whole country. The establishment of such an institution was a response of the government to the spontaneous social movement whose goal following the tragic war experience was to commemorate all the fallen in armed struggle and the executed in the Nazi death camps. The social initiatives inspired the authorities to coordinate such efforts, to identify the priorities in this respect, and to select various

commemoration forms. These tasks, along with many other ones, were to be implemented by the Department of Museums and Monuments of Polish Martyrology.

The paper deals with the characteristics of the Department's activities, its organizational structure, as well as the detailed aims and tasks implemented over the 9 years of its operations: from the establishment in 1945 to its winding up in 1954. All the Department's activities meant to commemorate martyrology sites can be divided into those related to the organization and establishment of museums on the sites of former camps, prisons, and Gestapo investigating offices (e.g. museums in Auschwitz, Majdanek, at Warsaw's 25 Szucha Avenue), and those related to raising monuments to the Nazi regime's victims. Furthermore, forms meant to continue the efforts initiated by the Department since 1954 are described. The paper is

to a great degree based on the documentation preserved in the Central Archives of Modern Records, yet constitutes but

an introductory outline as well as encouragement to further investigate the Department's history.

Keywords: Jewish museums, new museology, narrative exhibition, Holocaust, commemoration, multiculturalism, pluralism.

Jeszcze przed oficjalnym zakończeniem II wojny światowej członkowie Krajowej Rady Narodowej i Rządu Tymczasowego Rzeczypospolitej Polskiej – zdając sobie sprawę z wielkiej tragedii jaka dotknęła ludność kraju oraz z cierpienia jakiego doświadczali jego mieszkańcy podczas okupacji niemieckiej – zdecydowali o podjęciu pierwszych kroków mających na celu upamiętnienie martyrologii Polaków. W tym celu powołano do życia odpowiednie organy, których głównym zadaniem miało być zabezpieczenie wszystkich śladów nazistowskich zbrodni. Najważniejszą rolę w tym zakresie miały odgrywać 4 instytucje o zróżnicowanych zadaniach i kompetencjach: Główna Komisja Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, Instytut Pamięci Narodowej, Wydział Muzeów i Pomników Martyrologii Polskiej oraz Centralna Żydowska Komisja Historyczna, która w sposób szczególnie miała zająć się sprawą martyrologii ludności żydowskiej.

Wydział Muzeów i Pomników Martyrologii Polskiej (Wydział lub WMiPMP) rozpoczął działalność w kwietniu 1945 r. jako komórka organizacyjna Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków działającej w strukturach Ministerstwa Kultury i Sztuki. Jego nadrzędnym celem było dokumentowanie i plastyczne upamiętnianie miejsc związanych z męczeństwem Polaków pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945 poprzez organizowanie muzeów, cmentarzy oraz wznoszenie pomników w miejscach kaźni na terenie całego kraju. Powołanie tego typu jednostki było odpowiedzią władz na powstały po tragicznych doświadczeniach wojny spontaniczny ruch społeczny, który dążył do uczczenia pamięci wszystkich zamordowanych w wyniku okupacji hitlerowskiej. Powojenne nastroje społeczne najlepiej oddają słowa zawarte w piśmie Nacelnego Dyrektora Muzeów i Ochrony Zabytków z dnia 20 czerwca 1945 r. skierowane do Ministra Komunikacji w związku ze sprawą uczczenia bohaterów i ofiar walki o niepodległość Polski. W zachowanym dokumencie czytamy – *Po zwycięskim zakończeniu wojny z Niemcami budzi się w społeczeństwie polskim silne pragnienie utrwalenia oraz uczczenia pamięci bohaterów i ofiar walki z najazdem. We wszystkich środowiskach odbywa się obliczanie strat poniesionych w ludziach i krzywd doznanych. W kołach pracowniczych zestawia się zapisy kolegów zadręczonych w tagrach, czy pomordowanych skrycie lub publicznie, wydobywa się na jaw przykłady niezwykłego bohaterstwa, poświęcenia i samozaparcie tych bojowników polskich, którzy do końca w najcięższych na miarę człowieka warunkach spełnili ofiarnie swój obowiązek wobec Ojczyzny*². Przywołane w niniejszym dokumencie działania ludności, a także wiele innych inicjatyw społecznych, zachęciły rządzących do koordynacji tych poczynań, wskazywania kierunków oraz kolejności działań, a także oceny i selekcji różnorodnych form komemoracji. Nad ich realizacją miał czuwać opisywany Wydział Muzeów i Pomników Martyrologii Polskiej.

Przedmiotem niniejszego artykułu jest próba scharakteryzowania działalności Wydziału, jego struktury organizacyjnej, a także

szczegółowych celów i zadań, jakie na nim spoczęły w ciągu 9 lat funkcjonowania (1945–1954), oraz omówienie sposobów kontynuowania idei zapoczątkowanej przez Wydział, od czasu jego rozwiązania w 1954 roku aż po współczesność. Artykuł oparty został głównie na zachowanej w Archiwum Akt Nowych dokumentacji związanej z działalnością Wydziału. Mając jednak na uwadze, że materiały archiwalne zachowały się tylko częściowo – na co zwracał przed laty uwagę Jan Pruszyński³ – niniejszy tekst ma charakter przyczynkarski i stanowi jedynie wstęp i zachętę do dalszych badań nad dziejami WMiPMP.

Organizacja Wydziału Muzeów i Pomników Martyrologii Polskiej

Działalność Wydziału opierała się na kilku podstawowych założeniach. Najważniejszym z nich było podtrzymanie pamięci o wszystkich ofiarach hitlerowskiej zagłady. Owa pamięć miała być, jak czytamy w zachowanych dokumentach, *wielkim dzwonem, którego serce bije na cały kraj, na cały świat, dzwonem rozbrzmiewającym tak długo, jak długo istnieje będzie Polska (...)*⁴. Najbardziej odpowiednim i trwałym sposobem upamiętniania miejsc związanych z martyrologią miały być muzea i pomniki wznoszone pod nadzorem władzy państwowej, które z *pokolenia na pokolenie przekazywać* [będą – P.K.] *myśl o męczeńskiej walce Polaków*⁵. Zdaniem centralnych organów państwowych niezbędne zatem okazało się podjęcie działań mających na celu stworzenie wspólnego dla całego kraju, ponadczasowego języka plastycznego pomników, który gwarantowałby godne upamiętnienie ofiar, a także trwale zachowywałby pamięć o martyrologii przez kolejne lata.

Utworzony w strukturach Ministerstwa Kultury i Sztuki Wydział Muzeów i Pomników Martyrologii Polskiej⁶ podlegał bezpośrednio Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków⁷ powołanej uchwałą Rady Ministrów dn. 13 lutego 1945 roku. Pierwsza siedziba Wydziału mieściła się w gmachu Muzeum Narodowego w Warszawie przy Alei 3-go Maja 13. Następnie, od maja 1946 r., przeniesiona została do budynku Towarzystwa Zachęty Sztuk Pięknych przy placu Stanisława Małachowskiego 3 w Warszawie⁸. Wydział składał się z dwóch komórek organizacyjnych: 1. Oddziału Planowania, 2. Oddziału Inwentaryzacji, Dokumentacji, Zabezpieczenia i Propagandy. Pierwszy z nich miał zajmować się plastycznym rozwiązaniem tematów sprecyzowanych przez oddział drugi. Najważniejszym jego zadaniem miało być organizowanie muzeów poświęconych męczeństwu Polaków pod okupacją niemiecką, planowanie cmentarzy oraz opiniowanie wszystkich projektów pomników wznoszonych w celu upamiętnienia ofiar nazistowskich zbrodni. Drugi z oddziałów składał się z trzech referatów. Do głównych zadań Referatu Inwentaryzacji i Dokumentacji należało gromadzenie danych dotyczących martyrologii polskiej, które stanowiły podstawę do opracowania projektów upamiętnienia plastycznego w terenie. Referat Zabezpieczenia był odpowiedzialny za prawne zabezpieczenie wszystkich miejsc wskazanych przez inwentaryzatorów.

Referat Propagandy miał za zadanie m.in. zapoznanie jak największej liczby ludności z pracą Wydziału, zachęcenie społeczeństwa do udziału w pracach inwentaryzacyjnych i dokumentacyjnych, urządzenie wystaw stałych i czasowych, organizowanie odczytów, działalność wydawniczą oraz kierowanie do Wydziału wszystkich inicjatyw społecznych i prywatnych związanych z upamiętnieniem męczeństwa pod okupacją hitlerowską⁹. Z czasem władze państwowe rozszerzyły działalność Wydziału o nowe kompetencje i zadania. Od 1947 r. miał on obowiązek upamiętniania nie tylko miejsc związanych z męczeństwem Polaków i innych narodów, ale również miejsc walk, które były prowadzone przeciw okupantowi. Zmiana ta znalazła odzwierciedlenie w nowej nazwie, która od 1947 r. brzmiała – Wydział Muzeów i Pomników Walki i Męczeństwa Narodu Polskiego¹⁰. Od roku 1948 r., czyli od momentu uchwalenia przez Radę Ministrów statutu organizacyjnego Ministerstwa Kultury i Sztuki, jednostka nosiła nazwę Wydziału Muzeów i Pomników Martyrologii¹¹. Na początku lat 50., po zweryfikowaniu dotychczasowej działalności i stwierdzeniu,

że powinna ona obejmować również upamiętnienie wszelkich działań mających na celu zwalczanie faszyzmu, władza ludowa nałożyła na Wydział nowe obowiązki i zmieniła jego nazwę na Wydział Muzeów i Pomników Walki z Faszyzmem, która obowiązywała do jego rozwiązania w 1954 roku¹².

Na czele Wydziału Muzeów i Pomników Martyrologii stał naczelnik, którego głównym obowiązkiem, poza koordynowaniem działań poszczególnych oddziałów, była organizacja pracy w Oddziale Planowania, a także szczególna odpowiedzialność za funkcjonowanie tej komórki. W pierwszych dwóch latach działalności Wydziału funkcję tę pełnił prof. Romuald Gutt¹³. Od listopada 1946 r. stanowisko objął dotychczasowy jego zastępca, Ludwik Rajewski. Zastępca naczelnika był odpowiedzialny za organizację pracy dotyczącą dokumentacji, inwentaryzacji, zabezpieczania i propagandy. W jednostce utworzono również stanowisko kierownika biura Wydziału, w którego kompetencjach znalazło się m.in. opracowywanie wszystkich napływających do instytucji materiałów dokumentacyjnych oraz nadzór nad miejscami męczeństwa, w których wznoszono pomniki za aprobatą Wydziału. Poza kadrą kierowniczą w skład zespołu pracowników miało wchodzić 3 asystentów (jeden starszy i dwóch młodszych), którzy mieli być zatrudnieni w Oddziale Planowania i podlegać bezpośrednio naczelnikowi¹⁴. Ważniejsze zmiany wśród kierownictwa oraz w składzie osobowym Wydziału zaszły po 1951 r. i były one związane z reorganizacją instytucji¹⁵.

Cele i zadania Wydziału Muzeów i Pomników Martyrologii Polskiej

W znajdującym się w zbiorach Archiwum Akt Nowych dokumencie zatytułowanym *Wydział Muzeów i Pomników Martyrologii Polskiej. Uwagi wstępne o organizacji, celach i metodach działania*¹⁶ i podpisanym przez ówczesnego naczelnika prof. Romualda Gutta zawarto misję, główne cele, zadania oraz zakres działań i kompetencji tej instytucji. Z przywołanego powyżej dokumentu jasno wynika, że głównym celem niniejszej komórki ministerialnej – jak zostało już wcześniej wspomniane – miało być trwałe upamiętnianie martyrologii Polaków pod okupacją niemiecką. Nacisk władz państwowych położony na ową trwałą wizualną komemorację motywowany był faktem szybkiego zacierania się śladów dokonanych zbrodni. Z pewnością sprzyjały temu podejmowane coraz liczniej prace związane z porządkowaniem i odbudowywaniem zniszczonych przez wojnę terenów. W cytowanym dokumencie ów cel został wyrażony w następujących słowach – *Celem tej pracy nie jest doraźne wykorzystywanie relikwów, ani też urządzenie wystaw, lecz stworzenie monumentów trwałych, które dla wielu pokoleń stanowią będąc memento zmagania ludzi wolnych z okrucieństwem niemieckiego terroru*. Jak podaje dalej organizator, cel ten miał być realizowany w dwojaki sposób. Po pierwsze Wydział miał uczestniczyć w tworzeniu muzeów, które gromadziłyby zabytki związane z martyrologią Polaków. Po drugie miał nadzorować i odpowiadać za wznoszenie pomników-ołtarzy poświęconych bohaterom wojennym, którzy polegli w walce z okupantem, jak i ludności zamordowanej w wielu działających na terenie kraju obozach, miejscach kaźni i więzieniach hitlerowskich.

1. Awers ulotki informacyjnej Wydziału Muzeów i Pomników Martyrologii Polskiej, wzór tablicy ochronnej umieszczonej przez Wydział w miejscach masowych kaźni

1. The obverse of the information leaflet issued by the Department of Museums and Monuments of Polish Martyrology; pattern of the protective plaque placed by the Department on mass executions sites

W niniejszym dokumencie zostały określone również kompetencje Wydziału i zakres jego działalności. Podstawą do prac miały być zgromadzone materiały i dokumentacja, które stanowiły bazę organizowania muzeów i wznoszenia pomników. Obowiązkiem Wydziału było podejmowanie szeroko zakrojonej współpracy z Ministerstwem Propagandy, Komisją Śledczą przy Prezydium Rady Ministrów, Państwową Komisją Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce oraz Centralną Żydowską Komisją Historyczną. Bazując na zebranych materiałach Wydział miał za zadanie organizować muzea i wznosić pomniki. Otrzymał także szczególne prawo do zabierania decydującego głosu w przypadku plastycznego rozwiązania tematu męczeństwa zgłaszanego zarówno z inicjatywy społecznej, prywatnej, jak i innych instytucji państwowych. Wydział był również organem decyzyjnym w przypadku rozwiązań architektonicznych przyszłych budynków muzealnych. W tym zakresie miał współpracować z Ministerstwem Odbudowy, Biurem Odbudowy Stolicy i Stowarzyszeniem Architektów Rzeczypospolitej Polskiej. W zakresie działalności znalazła się również informacja o planach powołania organu doradczego, który reprezentowałby wszystkie instytucje państwowe i społeczne zainteresowane tematem upamiętnienia męczeństwa narodu polskiego. W jego skład mieli wejść specjaliści z różnych dziedzin m.in.: filozofowie, historycy, prawnicy oraz literaci. Postulat ten został zrealizowany w 1947 r., kiedy to Ustawą z dn. 2 lipca powołano Radę Ochrony Pomników Męczeństwa¹⁷. Jej głównym zadaniem było opiniowanie i koordynowanie działalności władz, instytucji i organizacji społecznych w zakresie upamiętnienia walki i męczeństwa, które miały miejsce podczas okupacji hitlerowskiej, a także organizowanie obchodów, uroczystości oraz prowadzenie działalności wydawniczej i popularyzatorskiej¹⁸.

Spośród wielu zadań, przed którymi stanął nowo powołany Wydział Muzeów i Pomników Martyrologii Polskiej, jednym z najważniejszych w początkowym etapie jego działalności było wytypowanie i opracowanie różnych form martyrologii. Do pierwszej kategorii miejsc związanych z męczeństwem zostały zaliczone m.in.: więzienia, obozy karne i urzędy śledcze gestapo. Znalazły się tutaj m.in. obozy na Majdanku i w Oświęcimiu, w Warszawie Pawiak i więzienie gestapo przy Alei Szucha 25. W drugiej kategorii znaleźć się miały wszystkie miejsca egzekucji ulicznych, pacyfikacji ludności, miejsca łapanek, wywozów i mordów¹⁹. Wytypowanie i wskazanie miejsc męczeństwa było ważnym działaniem otwierającym drogę do dalszych prac związanych z dokumentacją i gromadzeniem wszelkich materiałów dowodowych świadczących o dokonanej zbrodni. Na podstawie zebranych danych wskazywano dokładne miejsca, w obrębie których miały zostać zbudowane muzea lub stanąć pomniki. Mając świadomość ogromu dokonanych zbrodni na terenie całego kraju, Wydział za pośrednictwem Ministerstwa Kultury i Sztuki apelował do Wojewódzkich Wydziałów Kultury i Sztuki o szczególną opiekę nad wszystkimi wskazanymi miejscami straceń. Wydziały terenowe miały za zadanie prowizoryczne i tymczasowe upamiętnienie oraz zabezpieczenie owych miejsc przez stawianie krzyży z koroną cierniową i umieszczenie drewnianych tablic ministerstwa informujących o zabezpieczeniu i zarezerwowaniu wskazanego miejsca pod budowę stałego pomnika. Co więcej, Wydziały w celu pozyskania wszelkich dodatkowych informacji na

temat miejsc męczeństwa, miały nawiązywać kontakt z lokalnymi organizacjami społecznymi m.in. z Komitetem Opieki nad Grobami Bohaterów oraz z Polskim Związkiem Byłych Więźniów Politycznych²⁰.

Kolejnym ważnym zadaniem Wydziału było projektowanie – na podstawie zebranej dokumentacji – trwałych monumentów upamiętniających męczeństwo, które w swej treści i formie miały nawiązywać do rodzaju zbrodni, a także do miejsca jej dokonania. Wydział zakładał, że wszystkie miejsca kaźni zbiorowych należy traktować jako przestrzenie nieużytkowe, poświęcone w całości martyrologii²¹. Co więcej, tematy prac plastycznych powinny być ściśle związane z miejscem, w którym została popełniona zbrodnia. W wypadku gdyby tego typu pomniki nie mogły zostać zrealizowane ze względów urbanistycznych i przestrzennych, możliwe było wznoszenie pomników symbolicznych w wyznaczonych punktach zastępczych. Wszelkie formy upamiętnienia męczeństwa narodu, bez względu na to czy były to tablice, pomniki, cmentarze, place, czy pomieszczenia więzienne, musiały być przystosowane do terenu, na jakim miały powstać.

2. Rewers ulotki informacyjnej Wydziału Muzeów i Pomników Martyrologii Polskiej, wzór tablicy ochronnej umieszczonej przez Wydział w miejscach masowych kaźni oraz krzyż z koroną cierniową z drutu kolczastego

2. The reverse of the information leaflet issued by the Department of Museums and Monuments of Polish Martyrology; pattern of the protective plaque placed by the Department on mass execution sites and the cross with the crown of thorns made of barbed wire

3. Tymczasowa tablica Wydziału umieszczona w miejscu kaźni w Skalka Polskiej w woj. świętokrzyskim

3. Department's temporary plaque placed on the execution site at Skalka Polska, Świętokrzyskie Voivodeship

Niewątpliwie tego typu zabiegi prowadziły do pewnego zindywidualizowania poszczególnych projektów. Tym co miało scalać je wszystkie i tym samym wskazywać, że dotyczą jednej sprawy był wspólny „język” plastyczny. W celu jego stworzenia należało określić pulę właściwych symboli i tekstów, poprzez które miała zostać wyrażona idea martyrologii. Jeśli chodzi zaś o kształt pomników Wydział stał na stanowisku, że najbardziej właściwe będą formy proste i monumentalne, będące w stanie oprzeć się przemijającej modzie. Za niewłaściwe Wydział uznawał wszelkie próby realistycznego odtwarzania wydarzeń, które miały miejsce w czasie okupacji²². Wytyczne te dotyczyły zarówno artystów współpracujących z Wydziałem, jak i twórców podejmujących się projektowania pomników z różnych innych inicjatyw. Co więcej wszystkie projekty powstałe z inicjatywy społecznej, prywatnej lub innych instytucji państwowych musiały być zgłaszane do akceptacji Wydziałowi Muzeów i Pomników Martyrologii Polskiej. Na ich życzenie Wydział mógł powierzyć projektowanie tablic oraz pomników artystom, którzy współpracowali z Ministerstwem Kultury. Wydział odnosił się również bardzo pozytywnie do inicjatyw zgłaszanych przez miejscowych artystów. W tym jednak przypadku zastrzegał sobie prawo wglądu do projektów w celu ich zaopiniowania, a także ujednoczenia ich treści i formy. Tego typu działania Wydziału i *narzucenie kilku, uproszczonych schematów przedstawiania zaciężyło na wyrazie artystycznym większości pomników*, na co zwracała już wcześniej uwagę Joanna Hübner-Wojciechowska²³. Warto jeszcze dodać, że pomniki zgłaszane z inicjatywy społeczności lokalnych miały być finansowane z ich własnych środków. Pomimo iż główny ciężar finansowy mieli ponosić inicjatorzy budowy pomników, Ministerstwo Kultury i Sztuki oraz Ministerstwo Odbudowy nie wykluczały ze swej strony pewnej partycypacji w kosztach²⁴.

Działalność Wydziału w latach 1945–1954

W pierwszych miesiącach działalność Wydziału Muzeów i Pomników Martyrologii koncentrowała się głównie na typowaniu, zabezpieczaniu oraz inwentaryzowaniu miejsc związanych z martyrologią. Szczególną uwagę Wydział skupił na Warszawie, która jako stolica kraju była centrum wielu dramatycznych i krwawych wydarzeń wojennych. W Warszawie przystąpiono do natychmiastowych prac zabezpieczających miejsca kaźni, uzasadnionych szybkim zacieraniem się śladów zbrodni spowodowanym przez prace związane z uporządkowywaniem i odbudowywaniem stolicy. Podobne kroki podjęto również na terenie całego kraju, w tym celu zainicjowano współpracę z Wydziałami Kultury i Sztuki Urzędów Wojewódzkich. W drugiej połowie 1945 r. Wydział podjął również działania mające na celu skoordynowanie pracy instytucji centralnych zajmujących się tematem martyrologii tj. Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, Instytutu Pamięi Narodowej oraz Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej. Zwieńczeniem tych zabiegów było spotkanie dyrektorów i przedstawicieli ww. instytucji, które odbyło się 25 stycznia 1946 r. w siedzibie WMiPM. Podczas spotkania podjęto decyzję o ścisłej współpracy wszystkich instytucji na wielu płaszczyznach związanych z martyrologią narodu polskiego²⁵.

Wśród najważniejszych prac zainicjowanych i wykonanych przez Wydział do końca 1945 r. wymienić można m.in.: zainwentaryzowanie 98 miejsc kaźni na terenie Warszawy²⁶; podjęcie prac inwentaryzatorskich w urzędzie gestapo przy Alei Suchocka 25²⁷; gromadzenie eksponatów muzealnych z zabezpieczonych miejsc kaźni²⁸; gromadzenie raportów dotyczących przebiegu masowych morderstw²⁹; tymczasowe zabezpieczenie kilkudziesięciu miejsc kaźni na terenie całego

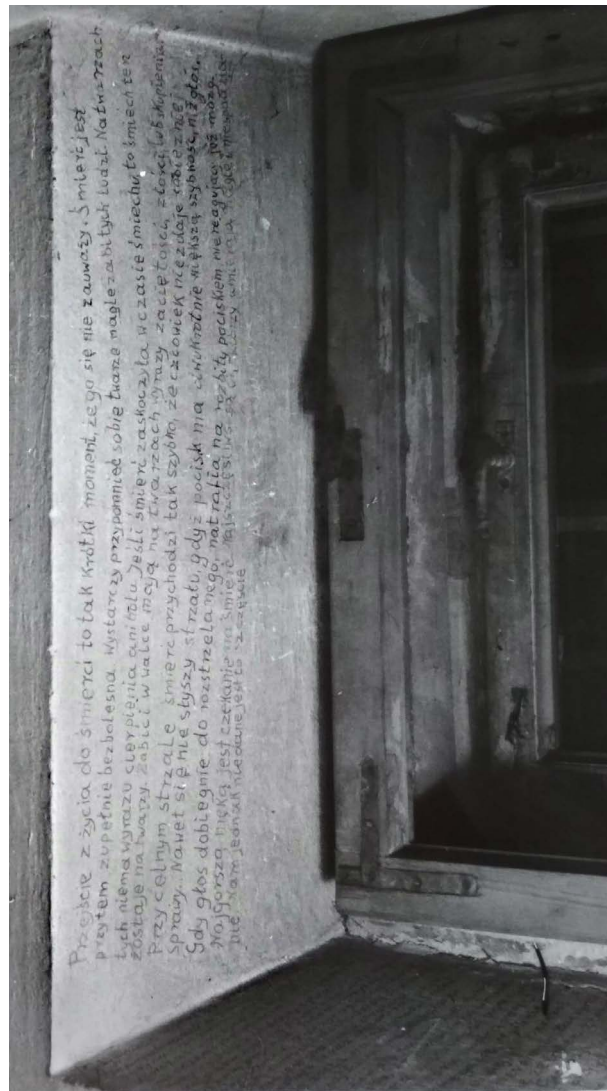
kraju poprzez umieszczenie drewnianych tablic oraz krzyży z koroną cierniową, inicjujące tym samym wznoszenie trwałych pomników m.in. w: Warszawie, Poznaniu, Gdańsku, Olsztynie, Legnicy, Bydgoszczy, Rzeszowie³⁰; zabezpieczenie trwałe podziemi urzędu gestapo przy Al. Szucha 25; zabezpieczenie terenów obozów na Majdanku i w Oświęcimiu³¹ oraz podjęcie działań mających na celu wywłaszczenie terenów tych obozów na rzecz państwa³²; przystąpienie do opracowania projektów dotyczących więzienia gestapo przy Al. Szucha 25³³; wybranie miejsca na cmentarz ofiar zbrodni niemieckich w warszawskiej dzielnicy Wola oraz przystąpienie do opracowania projektów: cmentarza na Woli (proj. opracowali Romuald Gutt i Alina Scholtz)³⁴, cmentarza w Palmirach (proj. Ewa Śliwińska)³⁵; przystąpienie do projektowania tablic w miejscach kaźni zbiorowych w Warszawie przy ul. Radzywińskiej, ul. Kępnej (oba projekty Franciszka Masiaka) oraz Wale Miedzeszyńskim (proj. Romualda Gutta)³⁶.

W następnym roku kontynuowano wiele rozpoczętych przez Wydział prac oraz podejmowano wciąż nowe zadania. W dalszym ciągu Dział Dokumentacji, Inwentaryzacji, Zabezpieczenia i Propagandy inwentaryzował i zabezpieczał tymczasowo miejsca związane z martyrologią. Pod koniec 1946 r., dzięki współpracy z Wydziałami Kultury i Sztuki Urzędów Wojewódzkich, udało się zarejestrować 538 miejsc kaźni z całego kraju³⁷. Ważne było opracowanie przez Dział Dokumentacji, na podstawie raportów wojewódzkich Referatów Kultury, urzędowej kartoteki miejsc kaźni. Co więcej dział ten gromadził wszelkie dokumenty, wycinki prasowe, raporty poświęcone martyrologii polskiej, które miały stać się w przyszłości interesującym archiwum w zbiorach Centralnego Muzeum Martyrologii, które planowano powołać³⁸. W ramach prac mających tymczasowo zabezpieczyć wskazane miejsca kaźni, do końca 1946 r., Wydział umieścił 393 tablice ochronne. Największa ich liczba, ok. 100 przypadła dla Warszawy³⁹. Jeśli chodzi o zabezpieczenie trwałe, tj. wymagające odpowiednich aktów prawnych, Wydział – we współpracy z różnymi instytucjami – skupił się głównie na pracach przygotowujących dekret o upaństwowieniu terenów obozów na Majdanku i w Oświęcimiu⁴⁰. Sukcesem zakończyły się starania o wydzielenie na rzecz państwa 10 celi więziennych mieszczących się w dawnym więzieniu gestapo przy Al. Szucha 25, które 25 lipca 1946 r., na mocy uchwały Rady Ministrów, stały się własnością państwa⁴¹. W tym samym roku WMiPMP podjął prace związane z zabezpieczeniem obozu w Treblince. Również w 1946 r. Wydział zapoczątkował współpracę ze Związkiem Byłych Więźniów Politycznych, a także wystąpił z projektem utworzenia Rady Martyrologicznej, która miała być organem zarówno opiniotwórczym, jak i decyzyjnym jeśli chodzi o zagadnienia związane z upamiętnieniem męczeństwa⁴².

W 1946 r. Oddział Planowania kontynuował prace związane z powołaniem i urządzeniem instytucji muzealnych na terenach obozów koncentracyjnych w Oświęcimiu oraz na Majdanku. W przypadku obozu w Oświęcimiu na cele muzealne przeznaczono 12 bloków, które poświęcone miały być różnym zagadnieniom dotyczącym m.in. organizacji i funkcjonowania obozu, a także życiu, pracy i śmierci na jego terenie⁴³. Bloki te

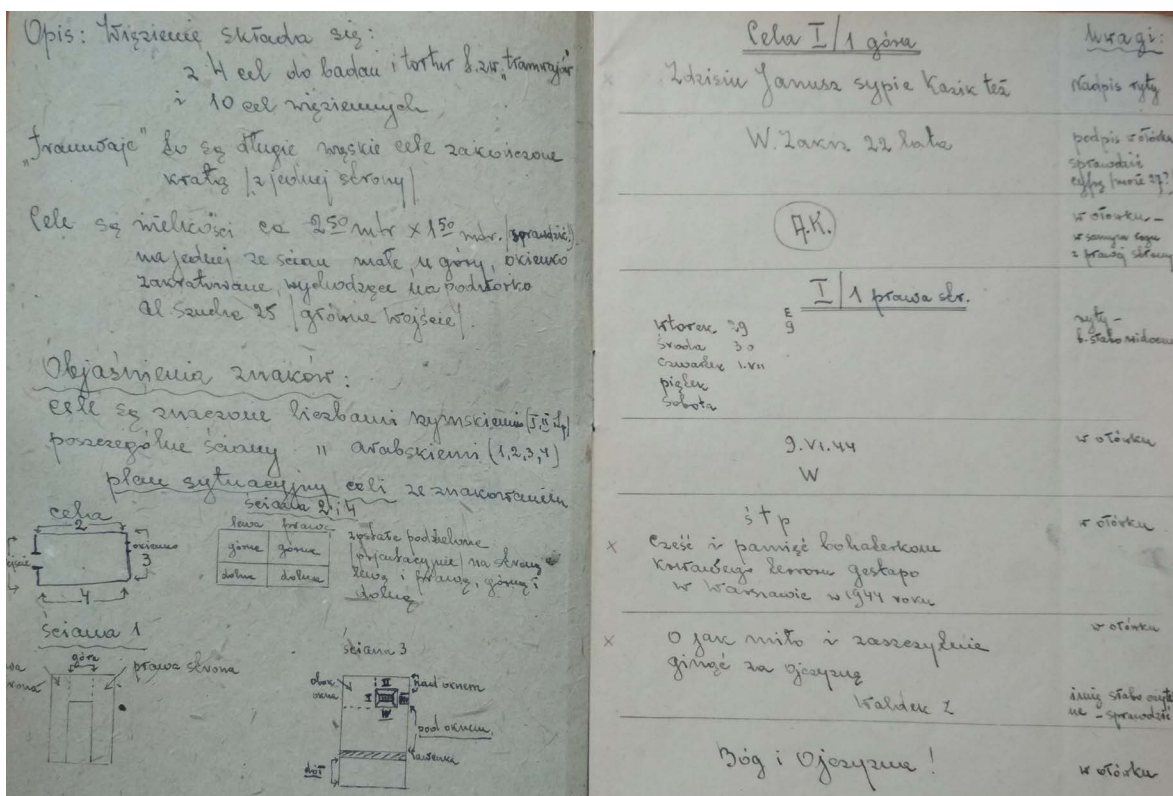
zaprojektowano wg koncepcji pracowniczki Wydziału Ewy Śliwińskiej i artysty rzeźbiarza Tadeusza Myszkowskiego. Poza właściwym terenem Oświęcimia pracami objęto również obóz w Brzezince, w którym obiektami muzealnymi miały być zachowane baraki⁴⁴. Nad całością prac oraz zagadnieniami związanymi z architekturą krajobrazu czuwał Romuald Gutt. Jeśli chodzi o muzeum w byłym obozie na Majdanku, to miało ono zostać urządzone na wzór muzeum w Oświęcimiu⁴⁵. Tu na cele muzealne przeznaczono baraki gospodarcze i w nich rozpoczęto prace nad przyszłą ekspozycją. Część zabudowań obozowych miała zostać oddana we wrześniu 1946 r. innym narodom, których obywatele ginęli jako ich więźniowie⁴⁶. Nad pracami przystosowującymi były obóz do celów muzealnych czuwał prof. Gutt, zaś nad architekturą krajobrazu całego terenu pracowała Alina Scholtz⁴⁷.

W ciągu całego roku 1946 Oddział Planowania kontynuował prace nad projektami tablic i pomników,

4. Napisy z celi w więzieniu gestapo przy Al. Szucha 25 w Warszawie

4. Inscriptions from a Gestapo Prison cell at 25 Suchoa Avenue, Warsaw

5. Inwentaryzacja napisów i znaków z Celi I w więzieniu gestapo przy Al. Szucha 25 w Warszawie

5. Inventory of inscriptions and signs from Cell 1 at the Gestapo Prison at 25 Szucha Avenue, Warsaw

które miały stanąć w miejscach egzekucji publicznych i masowych morderstw. Współpracując z Wydziałem artysta Franciszek Masiak w dalszym ciągu pracował nad projektami monumentów, które miały stanąć przy ul. Radzywińskiej i Kępczej w Warszawie⁴⁸. Pomnik upamiętniający egzekucję publiczną przy Wale Miedzeszyńskim projektował Romuald Gutt⁴⁹. W ciągu 1946 r. podjęto jeszcze prace w celu umieszczenia dwóch tablic pamiątkowych na terenie stolicy, przy ul. Nowy Świat⁵⁰. Wykonanie projektu tablicy pod numerem 49, ufundowanej przez Związek Zawodowy Dziennikarzy, powierzono Feliksowi Kanclerzowi⁵¹. Drugą, Nowy Świat 64, ufundowaną przez Cech Szewców i Cholewkarzy, miał zaprojektować Józef Gazy⁵². W ciągu tego roku projektowano także pomniki i płyty pamiątkowe na terenie kraju, m.in. w Celestynowie (proj. Józef Gazy, pomnik odsłonięty we wrześniu 1946), w Płocku na Placu 13 Straconych (proj. pomnika Franciszek Masiak, proj. napisu na płycie Tadeusz Tuszewski, rozwiązanie urbanistyczne terenu Romuald Gutt), Parchatce (proj. Józef Gazy, płyta odsłonięta w grudniu 1946) oraz w Mławie (proj. Józef Gazy). Wydział zatwierdził również kilka projektów pomników nadesłanych z terenów całego kraju m.in. w: Szprotawie, Krzesławicach, Magdalence i w gminie Liszki⁵³. Kontynuowano również prace związane z planowaniem cmentarzy w Palmirach, na Woli oraz w Treblince⁵⁴.

Warto jeszcze wspomnieć w kilku słowach o wystawie zorganizowanej w 1946 r., w przygotowaniu której brali udział przedstawiciele Wydziału Muzeów i Pomników Martyrologii Polskiej. Ekspozycja pt. „Zbrodnie Niemieckie w Polsce” otwarta 5 czerwca 1946 r. w Muzeum Narodowym

w Warszawie, z inicjatywy Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, była pierwszą próbą zestawienia zbrodni dokonanych przez hitlerowców na terenie państwa polskiego oraz miała na celu uświadomienie, jak ogromnej skali było to zjawisko. Wśród organizatorów, poza Główną Komisją Badania Zbrodni i Wydziałem, znaleźli się również przedstawiciele Instytutu Pamięci Narodowej, Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej, Związku b. Więźniów Politycznych Obozów Hitlerowskich. Z ramienia Wydziału w skład komitetu organizacyjnego weszli Ludwik Rajewski i Ewa Śliwińska. Patronat nad wystawą objęli najważniejsi urzędnicy państwowi m.in.: Prezydent Krajowej Rady Narodowej Bolesław Bierut, Premier Edward Osóbka-Morawski oraz ministrowie różnych resortów⁵⁵.

W 1947 r. zakończono prace nad projektem cmentarza w Palmirach i przystąpiono do jego realizacji, a także sfinalizowano projektowanie pomników w Warszawie (Nowy Świat 49 i 64) oraz Płocku (Plac 13 Straconych). Podjęto decyzję o upamiętnieniu wydarzeń przy Al. Stalina 31 (dawna siedziba NSDAP w Warszawie, obecnie Al. Ujazdowskie) oraz zbrodni w Wawrze (proj. E. Śliwińska, J. Gazy). Nawiązano kontakt z Polskim Związkiem Artystów Plastyków w celu zaprojektowania mauzoleum w Sanoku. Sukcesem zakończyło się urządzenie 3 bloków muzealnych w Oświęcimiu, co umożliwiło otwarcie muzeum dla publiczności 14 czerwca 1947 roku. Dobięły także końca prace nad projektem upamiętnienia plastycznego terenu obozu na Majdanku. Jeszcze w tym samym roku Wydział zaakceptował projekt Aliny Scholtzówny i przystąpiono

do jego realizacji. Doniosłym wydarzeniem w działalności Wydziału było przyjęcie przez Sejm dn. 2 lipca 1947 r. projektów ustaw o upamiętnieniu męczeństwa narodu polskiego w Oświęcimiu i na Majdanku oraz o utworzeniu Rady Ochrony Pomników Męczeństwa⁵⁶. Z ważniejszych zadań, które podjął Wydział w 1947 r., warto wymienić jeszcze ogłoszenie konkursów: na projekt rozwiązania plastycznego więzienia przy Al. Szucha 25⁵⁷ oraz na upamiętnienie plastyczne Treblinki⁵⁸. Z inicjatywy Wydziału odbyło się w Biurze Odbudowy Stolicy spotkanie w sprawie Pawiaka oraz „Gęsiówki” (KL Warschau) mające na celu zmianę dotychczasowych projektów. Głównym postulatem jaki pojawił się podczas spotkania było oddanie terenów dawnego obozu „Gęsiówka” pod budowę Centralnego Muzeum Martyrologii⁵⁹.

W roku 1948 Wydział kontynuował prace związane z inwentaryzacją i dokumentowaniem miejsc związanych z męczeństwem oraz realizacją zaakceptowanych projektów. W marcu tego roku odbyło się pierwsze zebranie Rady Ochrony Pomników Męczeństwa, która od tej pory miała ściśle współpracować z Wydziałem. Na przewodniczącego Rady powołany został przez Ministra Kultury i Sztuki inż. Zygmunt Balicki⁶⁰. Przedstawicielem Wydziału w składzie Rady był naczelnik Ludwik Rajewski.

W sierpniu 1948 r. Wydział ogłosił pierwszy etap konkursu na teksty i symbole, które miały być umieszczane na pomnikach i tablicach w miejscach straceń. Etap ten zorganizowany został w porozumieniu ze Związkiem Literatów Polskich. Sąd konkursowy obradujący pod przewodnictwem Marii Dąbrowskiej, 8 listopada 1948 r.

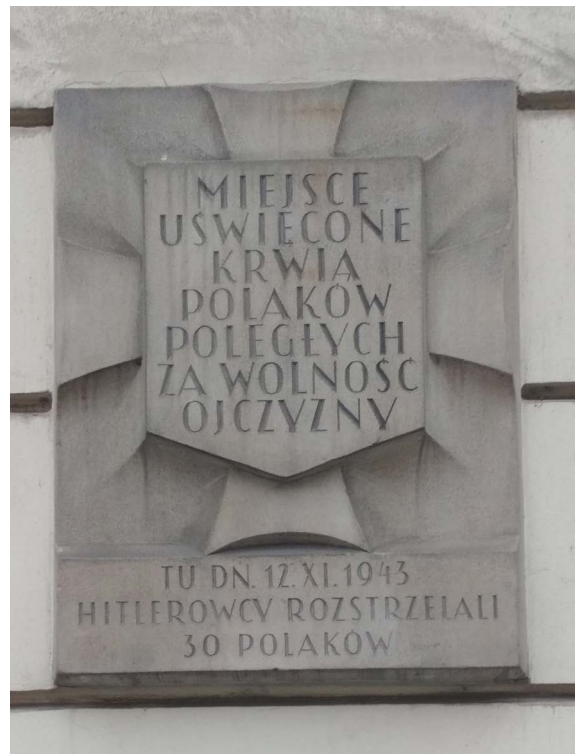
przyznał nagrody na następujące teksty: *Miejsce uświęcone męczeńską krwią Polaków walczących o wolność* (aut. E. Śliwińska), *Poległym chwała, żywym wolność, narodom pokój* (aut. J. Benedyktowicz), *Poległym a nie zwyciężonym* (aut. E. Śliwińska), *Śmiercią swą życie nam dali* (aut. S. Feist). Jako symbol ogólny sąd konkursowy wybrał wojskowy krzyż walecznych⁶¹. Pod koniec roku rozpisano również drugi etap konkursu mający za zadanie wyłonić projekt tablic i wolnostojących pomników, które miały być wznoszone na miejscach kaźni na terenie Warszawy. Z ważnych wydarzeń 1948 r. należy jeszcze wymienić wzniesienie pomnika przy ul. Radzywińskiej oraz wbudowanie tablic pamiątkowych przy ul. Nowy Świat 49 i 64 (ostatecznie obie zrealizowane przez J. Gazego)⁶².

Na początku 1949 r. Wydział przystąpił do prac mających na celu upamiętnienie obozów w Sztutowie (KL Stutthof) i Rogoźnicy (KL Gross-Rosen). W dalszym ciągu pracowano nad ekspozycją i adaptacją bloków na cele muzealne w Oświęcimiu i na Majdanku. Pod koniec roku ogłoszono wyniki drugiego etapu konkursu na rozwiązania plastyczne miejsc straceń w Warszawie. Do konkursu zaproszono m.in. Wojciecha Jastrzębowskiiego i Bonawenturę Lenarta (jako jeden zespół), Franciszka Krzywdę-Polkowskiego, Marka Leykama oraz Franciszka Masiaka. Sąd konkursowy pierwszą nagrodę przyznał Karolowi Tchorkowi za projekt tablicy pamiątkowej⁶³, która według jury *wyypukła napis, stanowiący istotny element projektu, dając jednocześnie plastyczne rozwiązanie krzyża walecznych, jest przy tym kompozycją na tyle prostą, że może być zastosowana jako forma powtarzalna – jako ogólny znak, będący symbolem ogólnej narodowej sprawy. Dlatego też*

6. Pomnik upamiętniający rozstrzelanie dziesięciu więźniów Pawiaka w 1943 r. znajdujący się przy ul. Radzywińskiej w Warszawie, proj. Franciszek Masiak

6. Monument commemorating the shooting of ten Pawiak prisoners in 1943, Radzywińska Street, Warsaw; designed by Franciszek Masiak

7. Tablica przy ul. Nowy Świat 49 w Warszawie, proj. Karol Tchorek

7. Plaque at 49 Nowy Świat Street, Warsaw; designed by Karol Tchorek

tablica ta – z zastrzeżeniem, że zostanie jeszcze ostatecznie opracowana – wybrana została do realizacji⁶⁴. Pierwsze tablice Wydział planował umieścić na terenie Warszawy już w 1950 roku.

Na początku lat 50. zaprowadzono wiele zmian w strukturze Ministerstwa Kultury i Sztuki. Proces centralizacji nie ominął również Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków, która od tej pory miała funkcjonować pod nazwą Centralnego Zarządu Muzeów i Ochrony Zabytków. W jego strukturze znalazło się miejsce dla komórki zajmującej się zabezpieczeniem i trwałym upamiętnieniem miejsc walk i straceń. Wydział Muzeów i Pomników Walki z Faszyzmem – bo taką nazwę nosił teraz dawny Wydział Muzeów i Pomników Martyrologii – poza upamiętnieniem miejsc męczeństwa miał za zadanie również inicjować budowę pomników poświęconych walce rewolucyjno-wyzwoleńczej i tym samym podkreślać rolę m.in. Armii Czerwonej, Armii Ludowej i Gwardii Ludowej w walce z faszyzmem⁶⁵. W przyszłych pracach Wydziału zaplanowane zostało również przebudowywanie lub usuwanie pomników *wrogich Polsce Ludowej*⁶⁶, które wzniesiono jeszcze przed 1939 rokiem⁶⁷. Reorganizacji miały ulec także wystawy w dawnych obozach zagłady w Oświęcimiu i na Majdanku, które poza zbrodniami dokonanymi przez hitlerowców miały zwrócić uwagę zwiedzających na nowe formy faszyzmu utożsamiane przez władzę ludową z amerykańskim imperializmem. Reorganizacja Wydziału, w tym całkowite wyminięcie kadry a także nadanie mu nowych zadań, w sposób dosadny pokazywały bieżącą politykę ówczesnych władz Polski Ludowej⁶⁸. Dokonane zmiany bynajmniej nie przyczyniły się do poprawy sytuacji Wydziału, którego znaczenie poczynawszy od 1951 r. zaczęło słabnąć. Przeprowadzone w 1952 r. kontrole w Centralnym Zarządzie Muzeów wykazały, że Wydział Muzeów i Pomników Walki z Faszyzmem wykonuje prace, które nie powinny być realizowane – ze względu na swój charakter – przez komórkę administracji centralnej. Departament Kontroli jednoznacznie stwierdził, że zadania Wydziału wykluczają się ponieważ jedna instytucja nie może równocześnie projektować, wykonywać i kontrolować własnej pracy⁶⁹. Spowodowało to odebranie Wydziałowi części zadań statutowych i przekazanie ich innym organom⁷⁰, m.in.: Wydziałowi Historii Partii KC, Centralnemu Zarządowi Instytucji Sztuk Plastycznych, Komisariatowi Rządu ds. Wystaw i Targów, Wojewódzkim Radom Narodowym, Ministerstwu Gospodarki Komunalnej, Związkowi Bojowników o Wolność i Demokrację. Te działania, a także bardzo ograniczony budżet Wydziału doprowadziły do słabnięcia jego roli, a w konsekwencji likwidacji w 1954 roku.

Z ważniejszych prac jakie udało się przeprowadzić w latach 1950–1954 należy wymienić: dalsze urządzenie wnętrz bloków i pawilonów w Oświęcimiu i na Majdanku; zorganizowanie wystawy w dawnym obozie Gross-Rosen; zakończenie prac dokumentacyjnych na terenie obozu w Sztutowie; umieszczenie na terenie stolicy wielu tablic pamiątkowych; podjęcie działań mających na celu upamiętnienie miejsc masowej zagłady w: Bełżcu, Chełmnie, Sobiborze i Treblince; otwarcie 18 kwietnia 1952 r. Mauzoleum Walki i Męczeństwa przy Al. Szucha 25 w Warszawie; przeprowadzenie konkursu na pomniki w Oświęcimiu i Brzezince; zorganizowanie wystawy „Imperializm bez maski”; gruntowne zreorganizowanie wystaw w Oświęcimiu i na Majdanku; zabezpieczenie więzienia na Radogoszczu w Łodzi; wzniesienie pomników na terenie całego kraju m.in.

w: Kielcach, Ostrowcu Świętokrzyskim, Iłży, Nowym Sączu, Zamościu i Kołobrzegu⁷¹.

Kontynuacja prac związanych z ideą upamiętnienia walk i męczeństwa po 1954 roku

Zaledwie 2 lata po zlikwidowaniu Wydziału Muzeów i Pomników Walki z Faszyzmem pojawił się postulat przywrócenia działalności organu, który miałby wznowić prace związane z upamiętnianiem walk i męczeństwa oraz je koordynować. Miała to być Rada Ochrony Pomników Męczeństwa powołana ustawą z 1947 r., której w 1949 r. – na mocy ustawy z dn. 7 kwietnia 1949 r. – zmieniono nazwę na Rada Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa (Rada)⁷². Pomimo że od 1951 r. prace Rady zostały wstrzymane, nadal pozostawała w mocy ustawa o jej działalności. Dlatego w 1956 r. pojawiły się głosy, aby reaktywować ją jako organ Ministerstwa Kultury i Sztuki kontynuujący ideę upamiętnienia zapoczątkowaną przez Wydział Muzeów i Pomników Martyrologii Polskiej⁷³. Aż do końca lat 50. Rada nie podejmowała ważniejszych działań związanych z komemoracją. Dopiero od 1960 r., pod przewodnictwem szefa Urzędu Rady Ministrów Janusza Wieczorka, podjęła pierwsze kroki i prace zgodne z powierzonymi jej zadaniami. W jej skład wchodziło 43 członków, którzy wyłonili spośród siebie 12-osobowe Prezydium będące organem wykonawczym. Powołano również 4 komisje fachowe: Historyczną, Propagandową, Plastyczną i Konserwatorską, których przewodniczący wchodził w skład Prezydium. Po krótkim czasie połączono komisję Plastyczną i Konserwatorską, a także dodatkowo utworzono Komisję Opieki i Patronatów nad Miejscami Pamięci Narodowej⁷⁴. Taka organizacja Rady wskazywała w bezpośredni sposób na główne kierunki jej działalności tj. na ewidencjonowanie, upamiętnianie, popularyzowanie i roztaczanie stałej opieki nad miejscami pamięci narodowej. Realizacja wspomnianych zadań była w skali całego kraju zadaniem trudnym. Mając tego świadomość, Rada nawiązała współpracę z organizacjami zainteresowanymi programem jej działania, takimi jak m.in.: ZBoWiD, Związek Harcerstwa Polskiego, Polski Czerwony Krzyż, Towarzystwo Wiedzy Powszechnej i innymi⁷⁵. Bardzo ważną inicjatywą Rady było zorganizowanie i powołanie w 1961 r. Wojewódzkich Komitetów Obywatelskich Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa, a także ich odpowiedników na szczeblach powiatowych i miejskich. Na czele komitetów stanęli przewodniczący prezydiów Rad Narodowych, zaś w ich skład weszli kierownicy miejscowych oddziałów ZBoWiD-u, członkowie organizacji związkowych, oświatowych, młodzieżowych i wojska⁷⁶. W obrębie komitetów powołano 3 komisje: historyczną, propagandową oraz opieki nad miejscami walki i męczeństwa, w ich skład wchodziłi miejscowi działacze, naukowcy i publicyści. Jak zauważa Stanisław Bujas *W ten sposób cały kraj został objęty siecią terenowych ogniw Rady, powiązanych z miejscowym społeczeństwem oraz mających duże możliwości działania*⁷⁷. Warto podkreślić, że zakres zadań komitetów pokrywał się oczywiście z zakresem działalności Rady.

Po reaktywacji Rada w pierwszej kolejności zajęła się ewidencjonowaniem oraz weryfikacją miejsc godnych upamiętnienia. Wykonanie tego typu prac zostało powierzone nowo zorganizowanemu komitetowi obywatelskiemu, z którymi ściśle współdziałały miejscowe oddziały ZBoWiD-u. W połowie

lat 60. zewidencjonowano około 20 000 miejsc związanych z walkami i męczeństwem. Kolejnym krokiem było godne upamiętnienie wskazanych miejsc – w wypadku większych obiektów Rada zajmowała się nimi bezpośrednio, poczynając od zatwierdzania przedstawionych przez inwestorów projektów i planów, poprzez pomoc w uzyskaniu kredytów i materiałów⁷⁸. Pozostałe inwestycje kontrolowane były przez organy Rady na szczeblach wojewódzkich.

Od lat 60. do 80. działalność Rady obejmowała następujące kierunki upamiętnień: walk Ludowego Wojska Polskiego, walk Armii Czerwonej, polsko-radzieckiego braterstwa broni, wojny obronnej 1939 r., ruchu oporu, walk w obronie władzy ludowej, martyrologii narodu polskiego i innych narodów podczas okupacji niemieckiej⁷⁹. Na przestrzeni ponad 20 lat pod patronatem Rady zrealizowano wiele ważnych projektów upamiętniających wymienione wydarzenia i procesy historyczne zarówno na terenie kraju, jak i za granicą m.in. w: Austrii, Belgii, Danii, Czechosłowacji, Egipcie, Francji, NRD, RFN, Norwegii, Szwajcarii i we Włoszech. Wśród najważniejszych krajowych realizacji pomnikowych warto wymienić m.in.: Mauzoleum na Radogoszczu w Łodzi (1961⁸⁰, proj. Tadeusz Łodziana, Roman Modzelewski), Pomnik Mauzoleum Jeńców Obozu Stalag VIII C w Żaganiu (1961, proj. Mieczysław Welter), Pomnik Partyzanta Armii Ludowej w Warszawie (1962, proj. Wacław Kowalik), Pomnik Zaślubin Polski z Morzem w Kołobrzegu (1963, proj. Wiktor Tołkin), Pomnik Ofiar Faszyzmu w Krakowie (1964, proj. Witold Cęckiewicz), Pomnik w Kuźnicach (1964, proj. Władysław Hasior), Pomnik Martyrologii Jeńców Wojennych w Łambinowicach (1964, proj. Jan Borowczak, Jerzy Beski, Marian Nowak, Florian Jesionowski), Pomnik Bohaterów Warszawy (1964, proj. Marian Konieczny), Pomnik Ofiar Obozu Zagłady w Chełmnie nad Nerem (1964, proj. Józef Stasiński, Jerzy Buszkiewicz), Pomnik Ofiar Obozu Zagłady w Treblince (1964, proj. Adam Haupt, Franciszek Duszeńko), Pomnik Obrońców Westerplatte (1966, proj. Adam Haupt, Franciszek Duszeńko, Henryk Kitowski), Międzynarodowy Pomnik Ofiar Faszyzmu w Brzezince (1967, polsko-włoski zespół projektowy, w skład którego weszli m.in.: Pietro Cascella, Jerzy Jarnuszkiewicz, Giorgio Simoncini, Julian Pałka), Pomnik Ofiar Obozu Stutthof w Sztutowie (1968, proj. Wiktor Tołkin), Pomnik Ofiar Obozu na Majdanku (1969, proj. Wiktor Tołkin), Pomnik Partyzantów w Rąbłowie (1969, proj. Stanisław Strzyżyński), Pomnik Martyrologii Dzieci w Łodzi (1971, proj. Jadwiga Janus, Ludwik Mackiewicz), Pomnik Polegli Niepokonani w Warszawie (1973, proj. Gustaw Zemła), Pomnik Chwała Saperom w Warszawie (1975, proj. Stanisław Kulon), Pomnik Poległym w Służbie i Obronie Polski Ludowej w Warszawie (1985, proj. Jan Bohdan Chmielewski, Lidia Chmielewska). Wyjątkowym sposobem upamiętnienia dzieci z całego świata, które zginęły podczas działań wojennych, było wybudowanie szczególnego pomnika-szpitala – Centrum Zdrowia Dziecka w Warszawie, którego otwarcie nastąpiło 3 czerwca 1979 roku⁸¹. W 1982 r. Rada przyłączyła się również do budowy w Łodzi pomnika-szpitala – Centrum Zdrowia Matki Polki. Poza wznoszeniem pomników, powołano do życia również kilka muzeów martyrologicznych na terenach byłych obozów koncentracyjnych i więzień m.in.: w Sztutowie, Rogoźnicy, Treblince, Żabikowie, Łambinowicach, Warszawie (Pawiak), Lublinie (Pod Zegarem), Łodzi (Radogoszcz).

8. Pomnik Bohaterów Warszawy 1939–1945 odsłonięty w 1964 r. w Warszawie, proj. Marian Konieczny

8. Monument to the Heroes of Warsaw 1939–1945 unveiled in Warsaw in 1964; designed by Marian Konieczny

Dnia 22 stycznia 1988 r. przestała obowiązywać dotychczasowa Ustawa z 1947 r. o działalności Rady; w jej miejsce powołano Radę Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa (ROPWiM), która miała za zadanie inicjować i koordynować działalność związaną z upamiętnianiem historycznych wydarzeń i miejsc oraz ważnych postaci w dziejach walk i męczeństwa Narodu Polskiego, zarówno w kraju jak i za granicą. Dodatkowo nowa Rada miała upamiętniać bliskie Narodowi Polskiemu miejsca walk i męczeństwa innych narodów na terytorium Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej⁸². Rada działała przy Prezesie Rady Ministrów i powoływana była na 4-letnią kadencję. Przy Urzędach Wojewódzkich natomiast działały, powołane na mocy ustawy, Wojewódzkie Komitety Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa ściśle współpracujące z ROPWiM. Do głównych zadań Rady należały, tak jak do tej pory: opieka nad miejscami martyrologii i walki oraz trwałe ich upamiętnienie; organizowanie obchodów i uroczystości związanych z uczczeniem walki i męczeństwa; ocena stanu opieki nad pomnikami, cmentarzami, mogiłami, muzeami walki i martyrologii; sprawowanie funkcji opiniodawczej i opiekuńczej wobec muzeów walk i męczeństwa; opiniowanie pod względem

9. Pomnik Poległym i Pomordowanym na Wschodzie odsłonięty w 1995 r. w Warszawie, proj. Maksymilian Biskupski

9. Warsaw's Monument to the Fallen and Murdered in the East unveiled in 1995; designed by Maksymilian Biskupski

(Fot. 1, 2 – zbiory Archiwum Akt Nowych: AAN, MKIS, CZM, WMiPWzF, sygn. 65; 3 – tamże, sygn. 45; 4, 5 – tamże, sygn. 11; 6-9 – P. Kulak)

artystycznym i historycznym wniosków o trwałe upamiętnienie; współpraca z ośrodkami polonijnymi w zakresie opieki nad miejscami martyrologii za granicą. Powyższe zmiany wynikały z nowych zadań, jakie stanęły przed Radą w wyniku nieuchronnie zbliżających się transformacji na mapie politycznej Europy Środkowowschodniej. Od tej pory Rada poza upamiętnieniem ofiar II wojny światowej miała za zadanie również opiekę nad miejscami ważnymi ze względu na narodowe i religijne tradycje, które znalazły się w granicach ZSRR po jego ataku na Polskę podczas działań wojennych. Tymi miejscami miały być w szczególności: cmentarze, kwatery wojenne, groby żołnierskie, groby wybitnych Polaków i nieoznakowane mogiły ludności polskiej rozsięte w miejscach bitew⁸³.

Jednak najważniejsze zmiany w działalności Rady zaszły po 1989 r., bowiem od tego momentu – zgodnie z decyzją najwyższych władz państwowych – miała ona realizować program upamiętnienia zarówno ofiar zbrodni hitlerowskich, jak i tych, dokonanych przez Związek Radziecki na polskich oficerach m.in. w Katyniu i w Charkowie, czy nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej na Wołyniu⁸⁴. Po 1989 r. zaczęto wznosić licznie pomniki upamiętniające zbrodnie dokonane na wschodzie m.in.: Pomnik Poległym i Pomordowanym na Wschodzie w Warszawie (1995, proj. Maksymilian Biskupski), Pomnik Katyński we Wrześni (1995, proj. Andrzej Chudziak), Pomnik Ofiar Katynia i Sybiru w Poznaniu (1999, proj. Robert Sobociński), Pomnik Ofiar Zbrodni Katyńskiej we Wrocławiu (2000, proj. Tadeusz Tchórzewski), Pomnik Katyński

w Warszawie (2012, proj. Andrzej Renes) oraz jedna z realizacji z ostatniego czasu – Pomnik Rzezi Wołyńskiej w Warszawie (2013, proj. Marek Moderau). Na początku lat dwutysięcznych zaprojektowano również cmentarze wojenne w Katyniu, Miednoje oraz w Charkowie. Inną grupą pomników, które zaczęto wznosić na większą skalę po 1989 r., były monumenty upamiętniające walki Armii Krajowej i Polskiego Państwa Podziemnego. Wśród nich warto wspomnieć chociażby o monumencie zaprojektowanym przez Jerzego Staniszkisa i odsłoniętym w 1999 r. przy ul. Wiejskiej w Warszawie.

Kolejną ważną datą w dziejach Rady był rok 2016, kiedy to decyzją większości parlamentarnej została przegłosowana Ustawa z dn. 29 kwietnia 2016 r. o zmianie Ustawy o Instytucie Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu oraz niektórych innych ustaw⁸⁵. W wyniku przyjętego aktu, 1 sierpnia 2016 r. została zlikwidowana Rada oraz Wojewódzkie Komitety Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa. Dotychczasowe zadania i kompetencje zostały podzielone pomiędzy Instytut Pamięci Narodowej i Ministerstwo Kultury i Dziedzictwa Narodowego. Nowelizacja ustawy przekazała IPN-owi większość kompetencji Rady w zakresie upamiętniania walk i męczeństwa. Za realizację zadań wynikających z ustawy odpowiada obecnie, powołane w centralnych strukturach IPN-u, Biuro Upamiętnienia Walk i Męczeństwa. W miejsce zlikwidowanych Wojewódzkich Komitetów powołano przy oddziałach IPN-u Oddziałowe Biura Upamiętnienia Walki i Męczeństwa, które mają nadzorować prace związane z upamiętnieniem w regionach⁸⁶. Według nowych przepisów prezes Instytutu Pamięci Narodowej otrzymał prawo do opiniowania – wydawanych dotychczas przez wojewodów – zezwoleń na wykonanie trwałych obiektów upamiętniających walki i męczeństwo. Jeśli chodzi o kwestie związane z miejscami pamięci narodowej i muzeami martyrologii, w 2018 r. powołana została przy ministrze kultury na 3 letnią kadencję Rada ds. Muzeów i Miejsc Pamięci Narodowej, jako organ opiniodawczo-doradczy w sprawach zarządzania, finansowania oraz polityki kulturalnej w zakresie muzealnictwa oraz spraw związanych z miejscami pamięci narodowej, w tym pomnikami zagłady⁸⁷.

Nietrudno zauważyć, że kwestie związane z upamiętnieniem miejsc walk i męczeństwa od momentu zakończenia II wojny światowej były i nadal pozostają sprawą bardzo istotną dla społeczeństwa polskiego. W związku z dużym zaangażowaniem ludności w sprawy zachowania pamięci władze odrodzonego po II wojnie światowej państwa polskiego postanowiły powołać odpowiednie organy, które miały koordynować owe działania. Efektem było utworzenie już w 1945 r. Wydziału Muzeów i Pomników Martyrologii Polskiej w strukturach Ministerstwa Kultury i Sztuki, a po jego rozwiązaniu kolejnych instytucji zajmujących się upamiętnieniem miejsc martyrologii oraz walki. Instytucje te miały za zadanie nie tylko inicjować, realizować ale przede wszystkim czuwać nad odpowiednią formą przyszłych pomników. Efekty tej pracy możemy zobaczyć obecnie w wielu miejscach na terenie całego kraju. Tym, co niewątpliwie świadczy o wartości wielu z nich jest – poza samą ideą zachowania w pamięci – ich ponadczasowa forma, która w doskonały sposób oddaje powagę danego miejsca. Warto jednak zauważyć, że niestety, po 1989 r. i w czasach nam współczesnych można zaobserwować wzrastającą

tendencję do wykorzystywania przy projektowaniu pomników martyrologicznych form realistycznych, w sposób dosłowny przywołujących tragiczne wydarzenia historyczne. Tego typu dzieła nierzadko przybierają formy groteskowe, a nawet karykaturalne, przez co umniejszają rangę upamiętnionego wydarzenia⁸⁸. Innym niepokojącym zjawiskiem obserwowanym współcześnie jest, zakrojona na szeroką skalę, „dekommunizacja”. Takie działania z kolei prowadzą najczęściej do niszczenia lub usuwania z przestrzeni publicznej

wartościowych pod względem artystycznym monumentów, a także do wymazywania z kart historii wydarzeń, jakie miały miejsce w Polsce między rokiem 1945 a 1989. Pomniki jako obiekty materialne są niejednokrotnie jedynymi pamiątkami po minionych czasach, przywołującymi na myśl konkretne wydarzenia historyczne stanowiące o tożsamości narodowej. Jak pisał Kazimierz S. Ożóg *Pomnik przechowuje pamięć o historii*⁸⁹, co więcej – powinien przechowywać ją trwale bez względu na poglądy i bieżące warunki historyczno-polityczne.

Streszczenie: Wydział Muzeów i Pomników Martyrologii Polskiej rozpoczął działalność w kwietniu 1945 r. jako komórka organizacyjna Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków działającej w strukturach Ministerstwa Kultury i Sztuki. Jego celem nadrzędnym było udokumentowanie i plastyczne upamiętnienie miejsc związanych z męczeństwem Polaków pod okupacją niemiecką w latach 1939–1945, poprzez organizowanie muzeów i wznoszenie pomników w miejscach kaźni na terenie całego kraju. Powołanie tego typu instytucji było odpowiedzią władz na powstały – po tragicznych doświadczeniach wojny – spontaniczny ruch społeczny, który dążył do uczczenia pamięci wszystkich poległych w walce lub zamordowanych w hitlerowskich obozach zagłady. Społeczne inicjatywy zachęciły rządzących do koordynacji tych działań, ustalenia priorytetów oraz selekcji różnorodnych form komemoracji. Te, a także wiele innych zadań miał realizować Wydział Muzeów i Pomników Martyrologii Polskiej.

Niniejszy artykuł jest próbą scharakteryzowania działalności Wydziału, jego struktury organizacyjnej, a także szczegółowych celów i zadań, jakie realizował w czasie 9 lat funkcjonowania – od powołania w 1945 r. do likwidacji w roku 1954. Działania związane z upamiętnieniem miejsc martyrologii przeprowadzane przez Wydział można podzielić na: prace nad organizacją i powołaniem muzeów na terenach obozów, więzień i w urzędach śledczych gestapo (np. muzea w Oświęcimiu, Majdanku, przy Alei Szucha 25 w Warszawie) oraz prace związane ze wznoszeniem pomników ofiar zbrodni hitlerowskich. Tekst uzupełniony został omówieniem sposobów kontynuowania idei zapoczątkowanej przez Wydział po 1954 r. aż po współczesność. Artykuł w dużej mierze oparty został na zachowanej w Archiwum Akt Nowych dokumentacji związanej z działalnością Wydziału i stanowi wstępny zarys oraz zachętę do dalszych badań nad jego historią.

Słowa kluczowe: Wydział Muzeów i Pomników Martyrologii Polskiej, Ministerstwo Kultury i Sztuki, pomniki, muzea, martyrologia, upamiętnienie, komemoracja.

Przypisy

- ¹ Niniejszy artykuł jest fragmentem pracy powstającej na Podyplomowym Studium Muzealnictwem na Wydziale Historycznym Uniwersytetu Warszawskiego.
- ² AAN, MKIS, CZM, WMiPWzF, sygn. 1, s. 2.
- ³ J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna*, T. 2, Kantor Wydawniczy „Zakamycze”, Kraków 2001, s. 109.
- ⁴ AAN, MKIS, CZM ..., s. 153.
- ⁵ *Ibidem*, s. 153.
- ⁶ *Ibidem*, s. 128, 136; Więcej na temat organizacji Ministerstwa Kultury i Sztuki, zob. Uchwała Rady Ministrów z dn. 14 maja 1948 r. w sprawie statutu organizacyjnego Ministerstwa Kultury i Sztuki M.P.1948.51.294.
- ⁷ Naczelna Dyrekcja Muzeów i Ochrony Zabytków obejmowała 5 następujących Wydziałów: 1. Muzeów i Pomników Martyrologii Polskiej, 2. Muzeów, 3. Ochrony Zabytków, 4. Rewindykacji i Odszkodowań, 5. Państwowy Instytut Historii Sztuki i Inwentaryzacji Zabytków. Więcej na ten temat, zob.: *Ministerstwo Kultury i Sztuki w dokumentach 1918-1998*, A. Dąbrowski, J. Gmurek (red.), Instytut Kultury, Warszawa 1998, s. 90. Przywoływany wcześniej Jan Pruszyński w swej książce *Dziedzictwo kultury Polski. Jego straty i ochrona prawna* stwierdza, że Wydział Pomników Martyrologii Polskiej [sic!] był jedynie formalnie częścią Naczelnej Dyrekcji Muzeów i Ochrony Zabytków, a faktycznie powiązany był i podległy Ministerstwu Bezpieczeństwa Publicznego, zob. J. Pruszyński, *Dziedzictwo kultury ...*, s. 114-115.
- ⁸ W maju 1946 r. w sprawozdaniu z prac Wydziału po raz pierwszy pojawia się pieczęć Wydziału z nowym adresem.
- ⁹ AAN, MKIS, CZM ..., s. 3, 159.
- ¹⁰ *Ibidem*, s. 176.
- ¹¹ M.P.1948.51.294.
- ¹² AAN, MKIS, CZM ..., s. 164-165.
- ¹³ *Ibidem*, sygn. 3, s. 36.
- ¹⁴ *Ibidem*, sygn. 90, s. 18.
- ¹⁵ *Ibidem*, sygn. 1, s. 166.
- ¹⁶ *Ibidem*, s. 128.
- ¹⁷ Ustawy dotyczące powołania Rady: Dz.U. 1947 nr 52. poz. 264. i nr 63. poz. 372. oraz późniejsze zmiany Dz.U. 1949 nr 25. poz. 183. i 184.
- ¹⁸ Jan Pruszyński, *Dziedzictwo kultury ...*, s. 117.
- ¹⁹ AAN, MKIS, CZM ..., sygn. 1, s. 128.
- ²⁰ *Ibidem*, s. 4.

- ²¹Wznoszenie pomników upamiętniających męczeństwo w miejscach kaźni było działaniem powszechnie aprobowanym zarówno przez ludność, jak i urzędników, o czym pisała Joanna Hübner-Wojciechowska – *Rzadko przedmiotem ostrej krytyki, czy burzliwych sporów dotyczących formy czy lokalizacji stawały się pomniki wznoszone w miejscach masowej zagłady. Sam fakt ich budowy wystarczał do rozładowania społecznych emocji i istniejącego w ludziach napięcia, które domagało się upamiętnienia*, zob. J. Hübner-Wojciechowska, *Spoleczno-artystyczne warunki powstania pomników w Polsce w latach 1945-1980*, Instytut Kultury, Warszawa 1986, s. 57.
- ²²AAN, MKiS, CZM ..., sygn. 1, s. 150-151.
- ²³J. Hübner-Wojciechowska, *Spoleczno-artystyczne warunki ...*, s. 13.
- ²⁴AAN, MKiS, CZM ..., sygn. 1, s. 6.
- ²⁵Spotkanie odbyło się 26 stycznia 1946 r. o godz. 10 w siedzibie Wydziału Muzeów i Pomników Martyrologii Polskiej przy Alei 3 Maja 13. Na spotkaniu obecni byli: Naczelnik Wydziału Muzeów i Pomników Martyrologii Polskiej, prof. Romuald Gutt, Zastępca Naczelnika Wydziału MiPMP, Ludwik Rajewski, Kierownik Biura Dokumentacji Wydziału MiPMP, Władysław Woydyno, przedstawiciele Głównej Komisji Badania Zbrodni Niemieckich w Polsce, Alfred Fiderkiewicz i sędzia Jan Sehn, przedstawiciel Instytutu Pamięci Narodowej, Stanisław Płoski oraz przedstawiciel Centralnej Żydowskiej Komisji Historycznej, Henryk Wasser, AAN, MKiS, CZM ..., sygn. 3, s. 36.
- ²⁶*Ibidem*, s. 21.
- ²⁷Prace polegały głównie na zgromadzeniu i zabezpieczeniu dokumentów gestapo, spisywaniu i sfotografowaniu zachowanych w celach więziennych napisów, zabezpieczeniu eksponatów muzealnych. Wydział wystąpił również do Ministerstwa Sprawiedliwości o wskazanie sposobu zabezpieczenia prawnego pomieszczeń więziennych, zob.: *Ibidem*, s. 19, 21.
- ²⁸*Ibidem*, s. 9, 11.
- ²⁹*Ibidem*, s. 17, 19, 21.
- ³⁰*Ibidem*, s. 22.
- ³¹*Ibidem*, s. 23.
- ³²*Ibidem*, s. 11.
- ³³*Ibidem*, s. 14.
- ³⁴*Ibidem*, s. 14, 60, 76, zob. także: Cmentarz Poległych w Powstaniu 1944 r. w Warszawie, „Architektura” 1946, nr 3, s. 73-75; K. Móraski, *Warszawskie cmentarze: przewodnik historyczny*, PTTK „Kraj”, Warszawa 2012, s. 159-162.
- ³⁵AAN, MKiS, CZM ..., sygn. 3, s. 19, 60.
- ³⁶*Ibidem*, s. 19, 73.
- ³⁷*Ibidem*, s. 63.
- ³⁸*Ibidem*, s. 63.
- ³⁹*Ibidem*, s. 64.
- ⁴⁰*Ibidem*, s. 65.
- ⁴¹*Ibidem*, s. 66, zob. także A. Czerkawski, M. Dunin-Wąsowicz, *Aleja Szucha. Mauzoleum Walki i Męczeństwa 1939-1944*, Warszawa 1967; *Informator Mauzoleum Walki i Męczeństwa Aleja Szucha 25*, Wydawnictwo „Sport i Turystyka”, Muzeum Niepodległości, Warszawa 2007.
- ⁴²AAN, MKiS, CZM ..., sygn. 3, s. 67.
- ⁴³*Ibidem*, s. 70.
- ⁴⁴*Ibidem*, s. 71.
- ⁴⁵*Ibidem*, s. 51.
- ⁴⁶*Ibidem*, s. 71.
- ⁴⁷*Ibidem*, s. 51, 71.
- ⁴⁸*Ibidem*, s. 72, 73.
- ⁴⁹*Ibidem*, s. 73.
- ⁵⁰*Ibidem*, s. 73.
- ⁵¹*Ibidem*, s. 73.
- ⁵²*Ibidem*, s. 74.
- ⁵³*Ibidem*, s. 74.
- ⁵⁴*Ibidem*, s. 75, 76.
- ⁵⁵Wystawa „Zbrodnie Niemieckie w Polsce 1939-1945”, Muzeum Narodowe w Warszawie, Warszawa 1946, s. 6.
- ⁵⁶Dz.U. 1947 nr 52. poz. 264., 265., 266.
- ⁵⁷Konkurs ogłoszony został 2 października 1947 roku. W dniu 9 grudnia 1947 r. ogłoszono rozstrzygnięcie konkursu na plastyczne rozwiązanie muzeum w podziemiach dawnego więzienia gestapo przy Al. Szucha 25 w Warszawie. Sąd konkursowy przyznał następujące nagrody: Franciszek Masiak oraz Kazimierz Kamler otrzymali nagrodę za rozwiązanie fragmentu elewacji frontowej oraz za rozwiązanie wnętrza krypty; Jan Bogusławski i Czesław Wielhorski nagrodę za rozwiązanie wejścia do krypty; Franciszek Krzywda-Polkowski za projekt elewacji od dziedzińca głównego, zob. E. Śliwińska, *Podziemia więzienia na Szucha*, „Wolni Ludzie” 1948, nr 6, s. 1; W. Żarnowski, *Muzeum na Szucha. Przed 70. rocznicą udostępnienia społeczeństwu*, „Niepodległość i Pamięć” 2016, nr 2, s. 344.
- ⁵⁸Wygrał projekt konkursowy autorstwa inż. Alfonsa Zielonki i inż. Władysława Niemca, nie został on jednak zrealizowany, zob. M. Rusiniak, *Obóz zagłady Treblinka II w pamięci społecznej (1943–1989)*, Wydawnictwo Neriton, Warszawa 2008, s. 40-43.
- ⁵⁹AAN, MKiS, CZM ..., sygn. 3, s. 115.
- ⁶⁰Zygmunt Balicki przewodniczył Radzie w latach 1947-1953.
- ⁶¹AAN, MKiS, CZM ..., sygn. 82, s. 150, 151; *Ibidem*, sygn. 14, s. 1-182; E. Śliwińska, *Wyniki konkursu na rozwiązanie plastyczne miejsc straceń*, „Stolica” 1949, nr 50, s. 9.
- ⁶²Projekt Józefa Gazego odrzucono ze względu na negatywną opinię Urzędu Konserwatorskiego. W tych miejscach zrealizowano projekt art. rzeźbiarza Karola Tchorka, który otrzymał I nagrodę w konkursie ogłoszonym przez SARP na zlecenie Wydziałów i Pomników Walki i Męczeństwa. Z zachowanej dokumentacji wynika, że oba projekty autorstwa Józefa Gazego na Nowym Świecie zostały zrealizowane. W chwili obecnej nie udało mi się dotrzeć do dokumentów, które

- wskazywałyby jaki był przebieg demontażu tablic zaprojektowanych przez Józefa Gazego oraz kiedy dokładnie miało to miejsce. Pewne jest natomiast, że zostały one zdemontowane. AAN, MKiS, CZM ..., sygn. 3, s. 147; *Ibidem*, sygn. 82, s. 150, 151.
- ⁶³ W skład sądu konkursowego weszli: Romuald Gutt, Jan Koszyc Witkiewicz, Jan Szczepkowski, Marian Wnuk, Zygmunt Balicki, Ludwik Rajewski, Ewa Śliwińska, zob. E. Śliwińska, *Wyniki konkursu na rozwiązanie...*, s. 9.
- ⁶⁴ *Ibidem*, s. 9.
- ⁶⁵ AAN, MKiS, CZM ..., sygn. 1, s. 86.
- ⁶⁶ *Ibidem*..., s. 86.
- ⁶⁷ Jan Pruszyński w swojej książce zwraca uwagę, że władza ludowa pozbawiła ochrony miejsca pamięci walk o niepodległość i granice podczas I wojny światowej, a także wojny 1920 roku. Co więcej autor wspomina, że znaczenie Armii Krajowej i Narodowych Sił Zbrojnych podczas wojny w latach 1939-1945 było celowo przez rządzących zohydzone i umniejszane, zob. Jan Pruszyński, *Dziedzictwo kultury ...*, s. 115.
- ⁶⁸ AAN, MKiS, CZM ..., sygn. 1, s. 166.
- ⁶⁹ *Ibidem*, s. 50.
- ⁷⁰ *Ibidem*, s. 50-51.
- ⁷¹ *Ibidem*, s. 92-94.
- ⁷² Niezwykle ważną pozycją poświęconą działalności Rady Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa jest *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa lata wojny 1939-1945*. Pierwsze wydanie ukazało się w 1964 roku. Od tego czasu zostały opublikowane 3 kolejne wydania wraz z uzupełnieniami. Ostatnie 4. wydanie ukazało się w 1988 roku. W *Przewodniku...* znajdują się opisy miejsc pamięci narodowej oraz krótka wzmianka o sposobie ich upamiętnienia. *Przewodnik ...* przedstawia upamiętnione miejsca usystematyzowane według podziału administracyjnego kraju, zob. Z. Czarnocki, C. Czubryt-Borkowski, *Przewodnik po upamiętnionych miejscach walk i męczeństwa lata wojny 1939-1945*, Warszawa 1988.
- ⁷³ AAN, MKiS, CZM ..., sygn. 1, s. 104.
- ⁷⁴ S. Bujas, *Działalność Rady Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa w latach 1961-66*, „Ochrona Zabytków” 1967, nr 20/3 (78) s. 3.
- ⁷⁵ *Ibidem*, s. 4.
- ⁷⁶ *Ibidem*, s. 6.
- ⁷⁷ *Ibidem*, s. 6.
- ⁷⁸ *Ibidem*, s. 10.
- ⁷⁹ H. Urbanowicz, *Upamiętnienia miejsc walki i męczeństwa narodu polskiego przez ROPWiM*, w: *Pamięć wiecznie żywa. 40 lat działalności Rady Ochrony Pomników Walki i Męczeństwa*, Warszawa 1988, s. 33-34.
- ⁸⁰ Podane w nawiasie daty są datami odsłonięcia pomnika.
- ⁸¹ A. Górny, *Z historii Rady*, w: *Pamięć wiecznie żywa...*, s. 20.
- ⁸² Dz.U. 1988 nr 2. poz. 2., Ustawa z dn. 21 stycznia 1988 r. o Radzie Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa.
- ⁸³ Strona archiwalna ROPWiM, <http://www.radaopwim.gov.pl> [dostęp: 02.02.2019].
- ⁸⁴ *Ibidem*. W 2007 r. ukazał się przewodnik po miejscach związanych z aktami ludobójstwa ludności polskiej w latach 1939-1947 przeprowadzonymi przez nacjonalistyczne ugrupowania ukraińskie, zob. S. Siekiera, H. Komański, *Przewodnik. Pomniki, tablice pamięci i mogiły na terenie Polski ofiar ludobójstwa dokonanego na Polakach przez Organizację Ukraińskich Nacjonalistów (OUN) i tzw. Ukraińską Powstańczą Armię (UPA) w latach 1939-1947*, Wrocław 2007.
- ⁸⁵ Dz.U. 2016 poz. 749., Ustawa z dn. 29 kwietnia 2016 r. o zmianie Ustawy o Instytucji Pamięci Narodowej – Komisji Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu oraz niektórych innych ustaw.
- ⁸⁶ ipn.gov.pl [dostęp: 20.02.2019].
- ⁸⁷ <http://www.mkidn.gov.pl> [dostęp: 20.02.2019].
- ⁸⁸ Dostyc jaskrawym przykładem tego typu monumentu może być Pomnik Rzezi Wołyńskiej projektu Andrzeja Pityńskiego.
- ⁸⁹ K.S. Ożóg, *Pomnik przemocy i przemoc w pomniku – cztery odsłony*, „The Polish Journal of Arts and Culture” 2014, nr 11, s. 90.

Piotr Kułak

Absolwent Instytutu Historii Sztuki UW i Instytutu Informacji Naukowej i Bibliotekoznawstwa UW, adiunkt w Dziale Naukowego Opracowywania Zbiorów Muzeum Karykatury im. Eryka Lipińskiego w Warszawie; obecnie słuchacz Podyplomowego Studium Muzealnictwo na Wydziale Historycznym UW; e-mail: piotr.kulak@muzeumkarykatury.pl

Word count: 8 282; **Tables:** –; **Figures:** 9; **References:** 89

Received: 04.2019; **Reviewed:** 04.2019; **Accepted:** 05.2019; **Published:** 06.2019

DOI: 10.5604/01.3001.0013.2421

Copyright©: 2019 National Institute for Museums and Public Collections. Published by Index Copernicus Sp. z o.o. All rights reserved.

Competing interests: Authors have declared that no competing interest exists.

Cite this article as: Kułak P.; WYDZIAŁ MUZEÓW I POMNIKÓW MARTYROLOGII POLSKIEJ W LATACH 1945–1954 ORAZ KONTYNUACJA JEGO ZADAŃ DO CZASÓW WSPÓŁCZESNYCH. *Muz.*, 2019(60): 78-91

Table of contents 2019: <https://muzealnictworocznik.com/issue/11897>